

Debat

Den 24. april 1998 blev Jørgen Holmgaards bog Teoriens topik forsvaret som doktordisputats ved Aalborg Universitet. Vi bringer i denne debatsektion tre af disputatshandlingens oppositioner og de hertil hørende svar. Den første og sidste af de tre bragte oppositioner var ex auditorio, og der optrykkes opponenternes manuskripter hertil. Svarene bygger på båndudskrift. Det tredje indlæg er en efterlods skriftlig uddybning af nogle punkter i den mundtlige fremlæggelse fra Søren Kjørup, der var officiel førsteopponent. Svaret er tilsvarende en skriftlig uddybning af replikken under den mundtlige forhandling.

Red.

Mogens Pahuus

Om narrativ kausalitet

Narrativ kausalitet er Holmgaards betegnelse for en tekstlig organiseringsform, hvor en handlings/begivenhedskæde fremstilles som nødvendig og uundgåelig. Der er altså tale om et meget bredt begreb om kausalisering eller kausal forklaring, som går på både menneskelig handlen og tingslige begivenhedsforløb. Jeg mener nok, det giver mening at anvende et så bredt begreb om kausal handlen, at det dækker begge områder. Men når det drejer sig om et handlingsforløb, da kan man ikke tale om en nødvendig kæde, om at der skal foreligge nødvendige og tilstrækkelige betingelser. Idealet om en kæde bestående af nødvendige og tilstrækkelige betingelser gælder kun for kausale forklaringer af tingslige begivenheder. Holmgaard er enig i, at den nødvendige sammenhæng, når der er tale om en handlingskæde er en illusion, for han anfører, at der i enhver handlingskæde er en række mulighedsfelter, hvor der teoretisk set kunne ske noget andet. Fremstillingen af en handlingskæde får skær af nødvendighed, dels fordi man ser handlingsforløbet ud fra et ex post synspunkt, dels fordi der henvises til højere eller dybere kausaliteter som f.eks. skæbnen, gud, sociologiske eller dybdepsykologiske lovmæssigheder:

»En fortalt eller scenisk fremstillet histories pointe er identisk med den retroaktive forståelse af kausalitet i handlingskæden, af en indre sammenhæng i den. Denne »indsigt« kan med føje siges at være skrøbelig eller illusorisk. Den hviler på, at forskellen er udvisket mellem, hvad der er nødvendigt og tilstrækkeligt for, at man i »streng« forstand kan tale

om en kausalrelation. Den hviler også på, at der i betydeligt omfang må trækkes på ret uafklarede forestillinger om et højere eller dybere mønster bag begivenhedskæden. Der vil altid være huller, der skal fyldes ud på denne måde. Men disse er vilkårene for, at en narrativ frembringelse af mening kan finde sted. Og måske for mening og indsigt langt mere generelt. Går man nemlig tekstligt tæt på den ræsonnerende prosas og den videnskabelige diskurs' konstruktion af kausalitet, vil også den vise sig i rigt mål at indeholde »huller«, d.v.s. ikke i »streng« forstand at være sammenkædet kun af nødvendigheder, men lige så vel af sammenhænge og mønstre, der hviler på et helt andet grundlag« (p. 223).

Jeg mener bestemt, Holmgaard har ret i, at der er nogle digtere og historikere af deterministisk observans, som forsøger at opstille sådanne nødvendige handlingsforløb - altså både i litteratur og i humanvidenskaber. Men mange andre gør det ikke. Jeg vil imidlertid her nøjes med at forsøge primært at argumentere imod Holmgaards tese om, at vi hos Aristoteles og hos Sofokles (og generelt i den græske tragedie) finder dette ideal om narrativ kausalisering. Holmgaard mener, at det er her begrebet udformes for første gang.

Ifølge Aristoteles fremstiller en tragedie et handlings- og begivenhedsforløb, hvor der sker et omslag fra lykke til ulykke. Denne første bestemmelse af tragedier gælder oplagt i tilfældet *Kong Ødipus*. Dernæst præciseres det - som bestemmelse nr. 2 af tragedien - at dette omslag fra lykke til ulykke skal gøre indtryk på os på den måde, at det vækker medynk og rædsel, og for at det kan været tilfældet, må omslaget ramme en person, der ligner os, d.v.s. hverken er fuldkommen eller slet, men som kommer i ulykke ikke i kraft af slethed men i kraft af et alvorligt eller skæbnesvangert fejlgreb eller en fejlen. Spørgsmålet er nu, hvad der er Ødipus' fejlgreb? Holmgaard mener, at det er dette, at han forlader Korinth, fordi han erfarer oraklets spådom om, at han skal tage sin fars liv og hans plads i sin mors seng.

»Uanset den gode hensigt er dette da hans skæbnesvangre fejl. For Polybos (kongen af Korinth) er ikke hans far og Merobe (Polybos hustru) ikke hans mor. For at undgå sin skæbne forlader han Korinth og ved at forlade Korinth, fuldbyrder han det, han vil undgå: på vejen møder han kong Laios, som han dræber uden at vide, at han er hans far, og bagefter ægter han enken Iokaste uden at vide, at hun er hans mor« (p. 218).

Det mener jeg er en fejltolkning fra Holmgaards side. Det kan ikke være en sådan handling, Aristoteles betegner som en skæbnesvanger fejl. Fejl må gå på en mangelfuldhed - dog uden at være ondskab eller slethed. For selvom det er

fablen og ikke personens karakter, der er det afgørende i en tragedie, gælder det dog, at den handling, der fører ulykken med sig må have sit udspring i personens karakter. Men der er jo ikke noget mangelfuldt ved det Ødipus her gør. Han handler her på en måde, som man må kalde ubetinget retskaffent. Og Aristoteles siger udtrykkeligt, at en tragedie ikke kan handle om et ubetinget retskaffent menneske. – Går vi fra Aristoteles til Sofokles' drama, må vi da også sige, at når Sofokles i begyndelsen af dramaet gør meget ud af at vise, at Ødipus har en kolerisk karakter, at han er nok så opfarende og let bliver vred – og faktisk er meget tæt på at forgribe sig på først Tiresias, dernæst Kreon, må det være mere nærliggende at forbinde Ødipus' fejlen med dette karaktertræk og sige, at han først og fremmest fejler ved at reagere så ubehersket, da den vogn han møder på vejen væk fra Korinth tvinger ham væk fra vejen. Her dræber han først køresvenden og dernæst dennes herre, da denne, som svar på drabet på køresvenden, angriber Ødipus. Denne begivenhed fører så med sig, at Lokaste er enke, da han kommer til Theben og redder byen, og så bliver han gift med hende.

Det er, fordi Holmgaard mistolker, hvilken handling der er den skæbnesvangre fejl, at han senere kan skrive: »Som Ødipus forstår man (d.v.s. læseren eller tilskueren) pludselig, at han dræbte sin far, fordi han søgte at undgå det ved at forlade Korinth, og at han ægtede Lokaste, fordi han netop ville undgå at gifte sig med sin mor« (p. 222), at man overtager en fortolkning, »der får begivenhedsrække til at se ud som dybt meningsfuld og sammenhængende i sin indre årsagsforbundethed«. Man må dog sige, at dramaet snarere får os til at tænke, at han dræbte sin far, *på trods af* – og ikke fordi – han forsøgte at undgå det. Der er ingen som helst årsagsforbindelse her ifølge dramaet. Men det er der mellem hans temperament og de to drab, da han føler sig krænket af den måde, de to i vognen kører på.

Herfra kan vi gå videre til nogle af de betingelser, Aristoteles anfører, for at fabelen i dramaet er velkomponeret. Den første betingelse er her, at det narrative forløb (mythos) må have karakter af en helhed, og det har det, hvis det har en begyndelse, en midte og en slutning, hvor disse tre begreber defineres således:

»Begyndelsen er det der ikke selv med nødvendighed følger efter noget andet, men efter hvilket kommer noget andet, der naturligt må finde sted eller indtræffe, men slutningen er derimod det, der selv naturligt følger efter noget andet, enten nødvendigvis eller i reglen, medens intet andet følger efter det. Midten er så det, der både selv følger efter noget andet og har noget andet til følge« (citeret af Holmgaard p. 132).

Holmgaard udlægger ikke dette. Han skriver, at definitionen er »smuk og pædagogisk« og mener øjensynlig, at det siger sig selv, hvad der ligger heri. Senere skriver han - og her viser det sig, hvordan han opfatter definitionen: »Det er ifølge Aristoteles en central egenskab ved den veldannede mythos, at den sammenkæder handlingselementerne i en årsagssammenhæng« (p. 223). Jeg mener imidlertid, at det centrale i definitionen af mythos ligger et andet sted, nemlig deri - som Aristoteles selv siger, »at velkomponerede fabler må derfor hverken begynde eller slutte et vilkårligt sted«. Det betyder, at det der skal være styrende for hvor man begynder og hvor man slutter er midten forstået som den begivenhed, der står i centrum af interessen. I tragedien er det omslaget fra lykke til ulykke gennem en skæbnsvanger fejl, men det kan være mange andre slags begivenheder i andre fortællingsformer. I tragedien *Kong Ødipus* bliver begyndelsen da de og kun de begivenheder, som dels kan vise, hvilken fejl, der begås, dels de begivenheder, som videre fører frem til omslaget. Og slutningen bliver da beretningen om ulykkens konsekvenser og især de konsekvenser, den fejlende person drager af sin fejlen og ulykke.

Det afgørende i Aristoteles' bestemmelse af mythos er altså ikke det, at der skal ske en sammenkædning af handlingselementerne i en årsagssammenhæng (selv om det i en vis udstrækning skal gøres - og det kommer vi tilbage til), men dette, at et kunstværk giver den bedste virkning, hvis det beretter om en enkelt handling (og dennes forhistorie og konsekvenser), for en enkelt handling kan bedre overskues og opleves - og dermed sige tilskuerne noget eller mindre intellektuelt udtrykt - virke på dem (katharsisk i tragediens tilfælde). Det er jo også fordi både Odysen og Iliaden i en vis forstand hver kun beretter om én handling, at Aristoteles berømmer disse.

Vi kommer så til den anden betingelse for en velkomponeret fabel, som er den allerede i første betingelse strejfede, at man altid skal stræbe efter nødvendighed eller sandsynlighed - både i karaktertegningen og i handlingens komposition, »således at det, hvis den og den person siger og handler sådan eller sådan, er nødvendigt eller sandsynligt, og således at den ene begivenhed er en nødvendig eller sandsynlig følge af den anden« (p. 50). Hvad mener Aristoteles her med »sandsynligt«? Holmgaard mener, at »sandsynlig«, »som regel«, »naturligt« vil sige, at forløbet korresponderer ikke med virkeligheden men med publikums forventninger. Jeg mener, at det primære stadig er korrespondancen med virkeligheden. Når Ødipus ved korsvejen dræber de to i vognen, da er det sandsynligt eller naturligt, at han gør dette - ikke nødvendigt. For der er ikke her tale om et nødvendigt forhold mellem karakteren eller temperamentet koleriskhed og handlingen. Vi ved jo fra stykkets begyndelse, at Ødipus også bliver meget vred på Tiresias og Kreon og faktisk følger en kraftig tilskyndelse til at straffe dem for deres ord på livet, men han dræber dem ikke.

Aristoteles behandler i *Den nichomakæiske etik* spørgsmålet om en handling, der udspringer af lidenskaber kan siges at være udført med vilje. Han konkluderer, at det er tilfældet og at personen er ansvarlig for en sådan handling. Jeg vil derfor mene, at Aristoteles med »naturligt« og »sandsynligt« henviser til det ontologiske forhold, at mennesker i visse situationer har en vis handlefrihed – handler med vilje og sådan, at de kan drages til ansvar. Derfor mener jeg videre, at Aristoteles ontologisk skelner mellem den type situationer, jeg netop har beskrevet, og på den anden side en situation som den, at Ødipus efter at have erkendt, hvad det er han har gjort, dømmer sig selv til landflygtighed. Der er her tale om noget nødvendigt, for han har en sådan retlinet karakter som Ødipus, så kan man forudsige med sikkerhed, at han tager den straf på sig, som han på forhånd har sagt må ramme en mand, der påfører sin by så megen smerte, og som han selv føler er det eneste rigtige.

Holmgaard mener, at Aristoteles tænker ud fra et begreb om kausalitet, hvorefter enhver handling eller begivenhed ideelt set må påvises at være en følge af både nødvendige og tilstrækkelige betingelser. Jeg mener derimod, at Aristoteles, både når han taler om det nødvendige og det sandsynlige og naturlige opererer med et begreb om menneskelig forårsagen, hvor det slet ikke giver mening at tale om nødvendige og tilstrækkelige betingelser, og at han her støtter sig til et dagligdags begreb om forståelse eller forklaring af handlingen, hvorefter man må tænke principielt anderledes om personers handling end om de begivenheder, der sker med tingene.

Og her vil jeg så gå lidt videre og sige, at hvis jeg nu på dette punkt skulle mistolke Aristoteles (og jeg er lidt usikker), så gælder det i hvert fald, at der senere for masser af forfattere og humanistiske videnskabsmænd har været en sådan klar forskel på kausale forklaringer – i dette ords brede betydning. Og det betyder, at Holmgaards generelle beskrivelse af kausaliseringen i senere litteratur og i senere humanvidenskab som baseret på narrativ kausalitet (med præntentionen om en streng følgerække) ikke holder stik. Masser af forfattere og humanistiske videnskabsmænd har slet ikke haft en sådan præntention – og har derfor heller ikke behøvet at sløre, at de ikke lever op til den i deres kausaliseringer.

Når Holmgaard senere i sin afhandling taler om kausalisering som en generel videnskabelig bestræbelse – både i humanvidenskaber og i naturvidenskaber – da undrer det mig, at han ikke har følt behovet for at skelne mellem kausale forklaringer af den teleologiske type, som fundamentalt har fortællingens form, og på den anden side genuine årsagsforklaringer, hvor der opereres med nødvendige og tilstrækkelige betingelser (som udgøres af henholdsvis udgangsbetingelser og lovmæssigheder eller mekanismer), og som jo baserer sig på teorier som noget helt forskelligt fra fortællinger. Selvfølgelig kan man

problematisere denne traditionelle skelnen mellem to typer forklaringer, men den er så udbredt, at der dog måtte argumenteres for, at den ikke drages. Det er – som allerede nævnt i indledningen – rigtigt, at der er en anden gruppe af forfattere og videnskabsmænd, som har tænkt deterministisk også om den menneskelige virkelighed (hvad enten de har tænkt om de determinerende faktorer som skæbne, Gud eller naturlovmæssigheder). Og for disse gælder Holmgaards begreb om narrativ kausalitet. Men altså kun for dem. Dette fører også til den bemærkning om Kong Ødipus, at det er da rigtigt, at der også her figurerer en skæbnemagt (jvf. oraklets spådom), men jeg mener, at den ikke spiller nogen rolle i selve dramaets gang og idé. Det er noget, Sofokles har overtaget fra myten. I andre af hans dramaer spiller den en endnu mindre rolle (f.eks. *Antigone*) og hos Euripides er sådanne ideer helt fraværende.

Til slut skal jeg vende tilbage endnu en gang til Aristoteles og Sofokles og betragte endnu en betingelse for, at der foreligger en velkomponeret fabel. Nemlig den betingelse, at det hvormed tragedien frem for alt griber sjælen er peripetier og genkendelser, d.v.s. henholdsvis vendepunkter i handlingen til det modsatte og forandringer som fører fra ukendskab til kendskab. Sådanne vendinger griber i særlig grad sjælen, fordi de er overraskende, uventede. Sådanne vendinger skal helst være dele af fabeln, siger Aristoteles videre, og det betyder da, at digteren når han udformer fabelen mange gange må lade der ske begivenheder, som sjældent forekommer i virkelighedens verden. På den anden side må de altid være mulige – og hvis de er temmelig usandsynlige, da må de forlægges uden for dramaet – som f.x. dette at Ødipus ikke på et langt tidligere tidspunkt har forhørt sig om omstændighederne ved Laios' død.

Vi møder altså noget konstrueret og noget som i en vis forstand er fjernet fra det virkelige i digtningens narrative forløb. Det gør vi dels, fordi en fortælling ofte vil vise noget bestemt og derfor begrænser sig til en handling (med dens forudsætninger og konsekvenser), selv om det er klart, at den handlende person i virkelighedens verden også ville foretage sig mangfoldige andre ting. Dels skyldes det konstruerede det forhold, at fortællingen skal rumme det uventede og overraskende og derfor ofte går imod det sandsynlige i den betydning af ordet, der går på det gængse og det statistisk set oftest forekommende. Men det skal være sandsynligt i den forstand, at det skal vise noget om menneskelige muligheder.

Holmgaard skriver, at interessen for og fascinationen af det narrative ligger i den retrograde »forklaring«. Han mener derfor, at en fremstilling af en handlingsgang med en progressiv afdækning af de indgående elements indbyrdes relationer om ikke før da ved den gennemlyste slutning med god grund vil udløse reaktionen: Og hvad så? - Ja, men det skyldes efter min mening ikke, at der ikke er givet en retrograd forklaring, men at fremstillingen har været

således beskaffen, at læseren ikke er blevet klar over, hvad der er hovedhandlingen og hvad denne skal sige os, og det skyldes videre, at læseren ikke er blevet grebet af fremstillingen.

Jørgen Holmgaard

Svar til Mogens Pahuus

Det er et omfattende, komplekst spørgsmål, der her bliver taget op. Så svaret må i forhold hertil blive kort. Jeg er ikke enig med Mogens Pahuus. Hvad han gør i den foreslåede læsning, er, så vidt jeg kan se, at ændre *Kong Ødipus* fra at være en tragedie til at blive et karakterdrama. Ødipus er en hidsigprop, han har et voldsomt temperament. Han gør på grund af disse karaktertræk nogle slemme ting – han dræber i sin mangel på beherskelse først køresvenden og derefter dennes herre. Denne ubeherskethed bliver han følgelig straffet for.

Men det centrale begreb hos Aristoteles – *hamartia* – betyder ikke i almindelighed at besidde menneskelige fejl eller at tage fejl. Det betyder at sigte mod et eller andet – og så ramme ved siden af. Det er den primære betydning ifølge Bergs Græsk-dansk ordbog. Det mener jeg også svarer til betydningen hos Aristoteles. Det centrale er, at Ødipus sigter mod at undgå at opfylde den spådom, som oraklet har givet. Han arbejder målbevidst og omhyggeligt i den retning. Og alligevel begår han netop herved uafvidende den fatale fejl, der fører de konsekvenser med sig, som er handlingsgangen i tragedien, og som indebærer en nøjagtig opfyldelse af spådommen. Det er netop det fascinerende og uhyggelige heri, der gør den til en tragedie. Hvis det bare er et karaktertræk, der bliver straffet, er vi ovre i karakterdramaet. Litteraturhistorisk hører dette en langt senere periode til og bliver da også netop til *karakterkomedien*. Pahuus' læsning af *Kong Ødipus*, som bruges til at kritisere min opfattelse af tragedien, er efter min mening både sprogligt og litteraturhistorisk forkert.

I forhold til det øvrige må jeg, da tiden er knap, nøjes med at sige, at jeg klart nok fokuserer på handlingssammenkædningen, ikke på peripeti- og anagnorisaspekterne og for den sags skyld heller ikke på renselsesproblematikken (katharsis-begrebet). Grunden til denne fokusering er, at jeg ønsker at gå ind på et niveau, hvor Aristoteles' poetik mest direkte korresponderer med det, der sker i disse dramatekster, ikke på et abstrakt filosofisk niveau. Her vil det nemlig være mere åbent og flydende, hvad der kan ligge i termerne. Dermed er ikke sagt, at de nævnte begreber ikke er vigtige hos Aristoteles. Men jeg er i forbindelse med poetikken mere interesseret i Aristoteles' betragtninger om handlingsopbygning, fordi de i den forbindelse anvendte ord og begre-